

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 24, Sayı/Issue: 45, Yıl/Year: 2022 (Haziran/June)

**20. Yüzyıl Başlarında Cidde’de Su Temininde Yaşanan Güçlükler
ve Azmzâde Sâdık el-Müeyyed’in Teşebbüsleri**

*Water Supply Problems in Jeddah in the Early Twentieth Century and
the Attempts of Azmzâde Sâdık al-Muayyad*

Ömer Faruk Can

Doktora öğrencisi; Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Ana Bilim Dalı – Ph.D. Candidate; Res.Asst., Sakarya University, Faculty of
Science and Literature, Department of History.

omerfarukcan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3024-524X>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 01/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 05/05/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2022

Atıf/Citation: Can, Ömer Faruk. “20. Yüzyıl Başlarında Cidde’de Su Temininde Yaşanan Güçlükler ve Azmzâde Sâdık el-Müeyyed’in Teşebbüsleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/45 (2022), 141-164. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1066239>

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Öz

Bu araştırma, hac yolculuğunda önemli bir noktayı temsil eden Cidde'nin öteden beri en büyük meselelerinden olan içme suyu tedariki konusuna odaklanmaktadır. Makalede, önceki dönemlerden kalma su sistemlerinin her zaman düzgün bir şekilde işletilmesinin veya işler kalmasını sağlamanın zorluğuna değinilmiş ve Cidde'deki su ticaretinin, mevcut su kanallarının çeşitli sabotajlarla harap edilmesi sonucunda sarnıç sahiplerinin tekeline düştüğü vurgulanmıştır. Ayrıca aynı dönemde şehrin nüfus yoğunluğunun büyük bir artış kaydetmesinin, içme suyunun arz-talep dengesinin iyice bozulmasına yol açtığına işaret edilmiştir. Çalışmada, 1910 yılında şehre idareci olarak tayin edilen II. Abdülhamid'in eski yaverlerinden Azmzâde Sâdık el-Müeyyed Bey'in (1858-1910) kısa görev süresi içinde kronikleşen su sorununu çözmeye yönelik teşebbüsleri mercek altına alınmıştır. Bu girişimleri esnasında ilk olarak Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın (1892-1914) müdahalesi, ikinci olarak ise bazı yerel aktörlerin muhalefeti ile karşılaşan Sâdık Bey'in sorunları aşmak için gösterdiği çabalar etraflıca incelenmiştir. Böylece, yüzyıllardır devam edegelen bir soruna 20. yüzyılın ilk yıllarında bulunmaya çalışılan çözüm yolları ortaya konarak, Hicaz tarihiyle ilgili literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Hac, Hicaz, Mısır hıdivi, Abbas Hilmi Paşa, Su sorunu.

Abstract

The provision of potable water was one of the most pressing concerns of the Hijaz peninsula's cities. This issue, which has been significant since the Age of Ignorance, preserved its importance after the advent of Islam and evolved into public service over time. For ages, Muslim rulers were concerned about the lack of fresh water in Haramain, i.e., Mecca and Medina, and they invested there considerably. These investments have also benefited Jeddah, known as Mecca's gate. Even though the investments allowed the problem to be solved, the water scarcity was reiterated over time.

The water shortage that pilgrims, troops, and city dwellers in Jeddah suffered at the turn of the twentieth century is discussed in this article. In this regard, Azmzâde Sâdık al-Muayyad Bey's (1858-1910) initiatives will be examined in-depth, as will his struggle against the preventive efforts of local and regional actors confronted during this time. He was a significant diplomat throughout the Hamidian era and one of the project implementers in the field. In this research, the initiatives of a statesman from the *ancien régime* to solve a centuries-old problem will be studied. It makes sense to comprehend these attempts for at least two reasons. Firstly, it emphasizes that traditional water supply methods have not lost their popularity despite the increased usage of modern filtration and distillation technologies. Second, it provides a striking example of local actors' resistance levels in the first decade of the twentieth century. It would be beneficial to review the historical context of the city's water issue to understand the situation better.

When it comes to the Ottoman ages, it is known that the region's water supply was delivered via canals, cisterns, and fountains, both old and new infrastructures. Although plenty of investments were made in the second part of the nineteenth century, the city's supply-demand water balance deteriorated due to increased population density. To begin with, despite the fact that the Ayn al-Hamidiyya aqueduct, which was constructed during this time, mainly solved the water supply problem, it was damaged within a quarter-century. Second, water was occasionally transported from adjacent regions, such as Suez, by water-laden ships, but this was just a temporary solution. Third, filtration, distillation and ice machines were brought to Jeddah with the emergence of new water purification technologies; however, the necessary efficiency could not be achieved since these systems were generally not operated properly.

Consequently, drinking water had to be brought in from kilometers distant by aqueducts or supplied from unsanitary cisterns during this period. The water market became monopolized by the cisterns' owners due to water scarcity. Actually, they played a significant role in the monopoly's emergence, as their sabotage destroyed a significant portion of the canals created at considerable expenditure.

Jeddah's thirst had reached critical proportions by 1909. Meanwhile, Egypt's Khedive, Abbas Hilmi Pasha, went on a pilgrimage pledged to fix the water crisis and made some attempts.

However, central and local authorities thwarted the Khedive's endeavor, which suspected him of engaging in this operation for political purposes.

At the beginning of 1910, Azmzâde Sâdık al-Muayyad was appointed the city's highest civil and military head. He was a statesman from the *ancien régime* who was downgraded from the rank of pasha following the Second Constitutional Monarchy and dismissed from his post as the Sultan's aide-de-camp. One of his efforts in Jeddah, which he could only undertake for five months owing to health issues, was an attempt to tackle the city's ongoing water problem.

Sâdık Bey's initial move was to cooperate with the Sublime Porte and other provincial authorities to stop the Khedive's activities. After that, Sâdık looked for alternative possibilities and began repairing the Ayn Faraj Yusr aqueduct. The most pressing issue, however, was one of funding. He hoped to overcome this problem by enlisting the help of the city's merchants and wealthy, as well as the notables.

Monahan, the British consul in Jeddah, on the other hand, claims that Sâdık Bey was manipulated into selecting Ayn Faraj Yusr. Many sources of water with a somewhat salty flavor, similar to this one, he reported, already existed in the area. However, what was clear was that the city's residents had long been affected by water scarcity. At the same time, it was also known long ago that the waters in the area had a saline taste.

Despite its salty taste, this source could provide the drinking water needs of the underprivileged with low financial resources. It can be thought that Sâdık Bey began the repair of Ayn Faraj Yusr due to the apparent demand and the fact that only this project could be accomplished with the available funds.

On the other hand, a group of merchants in the city were opposed to such investments. This group, who monopolized the water economy, was naturally opposed to Sâdık's project and addressed petitions to the Sublime Porte. However, the administration of Hijaz backed Sâdık al-Muayyad, claiming that the job he did was in the best interests of the inhabitants. Notwithstanding the objections and financial challenges, the construction was mostly completed within two months. Meantime, Sâdık Bey left the city and went to Istanbul because of his health issues. The project failed due to this inevitable departure; in other words, the months of effort were for naught.

As a result, the administrators assigned to Jeddah on the eve of the Empire's collapse made a sincere and significant effort to resolve the water crisis. Yet, it also highlights the challenge city dwellers and pilgrims faced in changing the status quo regarding water scarcity due to budgetary constraints and opposition and interference by local and regional actors. Furthermore, the Ottoman Empire's political and financial crisis and the Muslim world's existential concerns throughout the time under review caused such critical investments to fall out of favor and the current projects to fail.

Keywords: Ottoman History, Hajj, Hijaz, Khedive of Egypt, Abbas Hilmi Pasha, Water scarcity.

Giriş

Mekke'nin giriş kapısı, diğer bir ifadeyle 'dehliz'i olma sıfatını üzerinde taşıyan Cidde, 20. yüzyıl başlarında 25-30 bin nüfuslu, dönemine nazaran büyük bir şehirdi. Özellikle hac lojistiğinde buharlı gemilerin payının günden güne artması ve Süveyş Kanalı'nın 1869'da faaliyete geçmesiyle birlikte, 19. asrın ikinci yarısında ziyaretçi sayısı fevkalade artan Hicaz yarımadasının bu en kozmopolit şehrinin nüfusu hac mevsiminde üçe beşe katlanmaktaydı. Şehrin ekonomisini ayakta tutan en önemli faktör, Hindistan'dan Avrupa'ya, Çin'den Afrika'ya ve oradan Akdeniz havzasına uzanan ticaret ve ulaşım ağlarının birleştirici unsuru olarak haccın geçiş güzergâhında bulunmasından

başka bir şey değildi.¹ Ayrıca Avrupalı gayrimüslim misyon şefleri, Haremeyn bölgesine giremediklerinden, burayla olan irtibat ve faaliyetlerini yine Cidde üzerinden yürütmek durumundaydılar. Bütün bunlar şehri istisnâ bir mevkiye taşıyan unsurlardı.

Hicaz yarımadasındaki şehirlerin hayati ihtiyaçlarının başında su gelmektedir. Hem bölge halkının hem de müslüman hacı kabilelerinin ihtiyaçlarını temin etmek üzere düzenli işleyen su sistemlerinin kurulması ve işletilmesi idarecilerin önemli sorumlulukları arasındaydı. Bunun tarihi kökenleri Câhiliye devrine kadar götürülmektedir. Bu dönemde, Mekke halkı ile Kâbe'yi ziyarete gelenlerin tatlı su ihtiyaçlarının karşılanmasını ifade eden *sikâye* görevi, bir şeref ve itibar vesilesiydi. Hz. Peygamber'in "Kâbe'nin hizmeti ve hacılara su temini dışında geçmişe ait bütün övünç vesileleri, kan ve mal davaları şu iki ayağımın altındadır" hadisi, İslâmiyet'le birlikte bu görevin muteber mevkiini korumasını sağlamış ve önceleri tek kişi tarafından yürütülen sikâye, Abbasîler devrinden itibaren bir kamu hizmetine dönüşmüştü.²

Asırlar boyunca müslüman hükümdarlar mukaddes Haremeyn'deki tatlı su ihtiyacını önemsemiş ve muhtelif çözümler geliştirme çabası içinde olmuşlardı. Mekke'nin dış dünyaya açılan kapısı mesabesinde oluşu, Cidde'nin de bu çerçevede değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştu. Osmanlı arşiv kaynaklarında genelde *su muzâyakası* ifadesiyle dile getirilen bu problem, Cidde'deki İngiliz misyonunca hazırlanan yıllık hac raporlarında mutlaka yer verilen bahislerden biriydi.³ Bu mühim sorun için bulunan çözümler belli bir dönem için aşılmasını sağlamışsa da zamanla bu ihtiyaç yine kendisini gös-

-
- 1 Daha ziyade mahallinde kullanıldığı anlaşılan "Mekke'nin dehlizi" tabiri Osmanlı kaynaklarında "Mekke-i Mükerreme'nin iskelesi" ifadesiyle karşılığını bulmuştur (Şemseddin Sami, "Cidde", *Kâmûsü'l-A'lâm* (İstanbul: Mihan Matbaası, 1306/1889), 1774). Şehrin "dehliz" sıfatına dair değerlendirmeler için bk. Ulrike Freitag, *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 11–17, 84–85. Şehir –modern olmasa da– önemli bir limana sahipti. Kızıldeniz'deki Kurfude, Kamaran, Elveh ve Cizan limanları, bu limana bağlı olarak faaliyet gösteriyorlardı. Gemi işletmeciliğinin iki kayda değer göstergesi –şehirde limanın yanı sıra kömür ambarının bulunması–, Cidde'nin bölgesel ehemmiyetine işaret eden unsurlardandı (Mehmet Korkmaz, *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), 68, 76).
 - 2 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, haz. Ömer Faruk Can – F. Zehra Can (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 1/484; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sikâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/177-178.
 - 3 Mesela bk. The National Archives (TNA), *Foreign Office [FO]*, No. 685/3, 46; TNA, *FO*, No. 685/3, 69; TNA, *FO*, No. 195/2350, 161-163.

termiştir. Mesela 10. yüzyılda Cidde'de pek çok su deposu olduğundan bahsedilen Makdisî, yine de su sıkıntısı çekildiğini bildirir.⁴ Osmanlı asırlarına gelindiğinde, bölgedeki yerleşim birimlerinde su tedarikinin, hem önceki dönemlerden kalan hem de yeni yapılan kanal, sarnıç ve çeşmelerden sağlandığı anlaşılmaktadır. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de 16. yüzyıldan itibaren bölgedeki bu tür yapıların inşa ve tamir faaliyetlerinden genişçe bahseder.⁵ Mahallî idarecilere gönderilen hükümler incelendiğinde, bunlardan azımsanmayacak kısmının su yollarının yapım, bakım ve onarımına dair olduğu görülür.⁶ Ayrıca bu dönemde imparatorluk coğrafyasında kurulan ve Haremeyn vakıfları olarak bilinen binlerce hayrî kurum vasıtasıyla Mekke yolundaki hacılarla ilgili yapılan yatırım kalemlerinden en mühimlerinden birisinin tatlı su ihtiyacıyla doğrudan ilgili olduğu belirtilmelidir.⁷

19. yüzyıl ikinci yarısına gelindiğinde, şehrin nüfus yoğunluğunun büyük bir artış kaydetmesiyle birlikte suya olan ihtiyaç da ziyadeleşmişti; zira artan sadece hacı sayısı değildi. Bu dönemden itibaren bölgede devletin askerî varlığı da tedricî olarak büyümüştü. 20. yüzyıl başına gelindiğinde Cidde'deki asker sayısı yüzlerle ifade ediliyordu; Meşrutiyet devrinde ise sayı bini aşmıştı.⁸ Tüm bu gelişmeler içme suyunun arz-talep dengesinin iyiden iyiye bozulmasına yol açtı. Öte taraftan şehre su sağlayan mevcut kanallar zamanla bir şekilde ya tamirlik hâle gelmiş ya da getirilmişti.

4 Osman Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 94.

5 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, 2/896-921.

6 16. yüzyıldaki hükümlerin bir seçkisi için bk. Tariğ Mohamed Nour, *XVI. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Cidde* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002).

7 Adil Erken, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2017), 37. Bu tedarik kanallarının yanı sıra özellikle hac yolculuğunun çöl safhasında duyulacak su ihtiyacını gidermek de oldukça mühimdi. Bu ihtiyaç, başta padişahlar ve Osmanlı hanedan üyeleri olmak üzere hayırseverlerin kurdukları çeşitli vakıflar vasıtasıyla, su taşıyacak develerin kiralanması veya saka tayin edilmesi kadim bir uygulamaydı (Mustafa Güler, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları ve Ehemmiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1999), 37-38).

8 İbrahim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l Haremeyn: Bir Generalin Hac Notları (Muhtasar)*, çev. Lütfullah Yavuz (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010), 50. Şehirde daimî olarak bulunan askerler haricinde, bilhassa Yemen'de 1909'da başlayan isyan sebebiyle o cihetten gelen gemilerle taşınan yüzlerce asker için Cidde, ara durak özelliğini taşımaktaydı. Kimi yaralı, hasta kimi ise terhis vakti gelmiş bu askerlerin bazen aylarca İstanbul'a gitmek üzere bekledikleri oluyordu (TNA, FO, No. 195/2350, 319). İngiliz raporlarına göre 1909 Aralık'tan 1910 Nisan'ına dek sadece dört ayda bölgedeki çeşitli şehirlere gitmek üzere Cidde'ye gelen asker sayısı 1500'e yakındı (TNA, FO, No. 195/2350, 97-98).

Bu makalede, Cidde’de başta hacılar olmak üzere askerler ve şehir sakinlerinin 20. yüzyıl başlarında yaşadığı su sıkıntısını gidermeye yönelik uğraşlar konu edilecektir. Bu minvalde, 1910 yılında beş ay gibi kısa bir süre şehirde idarecilik yapan, II. Abdülhamid devrinin önde gelen diplomatlarından olmakla birlikte aynı zamanda Hicaz telgraf hattı ve demiryolu gibi projelerin sahadaki uygulayıcılarından olan Azmzâde Sâdık el-Müeyyed Bey’in (1858-1910) girişimleri etraflıca ele alınacak ve bu sırada karşılaştığı yerel ve bölgesel aktörlerin müdahale ve muhalefetinin üstesinden gelme çabaları incelenecektir. Aslı kaynaklarını ağırlıklı olarak Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ile İngiliz Milli Arşivleri’nin (TNA) yanı sıra Fransız basınının oluşturduğu makalede, yüzyıllardır süren bir probleme ‘devr-i sâbık’tan kalma bir devlet adamının Meşrutiyet devrinde bulmaya çalıştığı çözüm yolları gözlemlenecektir. Bu çabalar en azından iki sebepten anlamlıdır. Öncelikle gelişen su arıtma ve damıtma teknolojilerinin gitgide daha fazla kullanılmaya başlandığı bir çağda, eski usûl su tedarik yollarının popülerliğini tamamen kaybetmediğine işaret etmesi, ikinci olarak ise mahallî aktörlerin 20. yüzyılın ilk on yılındaki direnç seviyelerinin çarpıcı bir örneğini sunmasıdır. Esas konuya geçmeden evvel, meselenin daha iyi kavranabilmesi adına şehrin su meselesinin tarihî arka planına kısaca göz atmakta fayda vardır.

1.1. Şehrin Yüzyıllardır Süregelen Su Meselesi

Osmanlı merkezî yönetimi, Hicaz’daki hâkimiyetinin ilk yüzyılında sorunların tespit ve çözümü amacıyla bölgeye bazı görevliler göndermekteydi.⁹ İncelemeler yapmak üzere 1525-26 dolaylarında Hicaz’a gelen bir müfettişin raporundan, su sıkıntısı büyük ölçüde çözülen Mekke’deki yeni bir su yolu projesinde devletin iki bin kişi istihdam edebilecek durumda olduğu ve su yollarında kullanılmak üzere şehre gönderilen büyük miktardaki malî kaynağın sadece üçte birinin harcanıp kalanının emine teslim edildiği anlaşılmaktadır. Cidde’ye de uğrayan müfettişin söz konusu raporunda şehrin pek çok problemine değinildiği halde su meselesinden bahsedilmemesi, şehrin böyle bir meselesi olmadığına yahut kalmadığını gösterir.¹⁰ Bununla birlikte, yarım asır sonra şehrin su ihtiyacı gündeme gelmiş ve Cidde’ye su götürülmesinin babası Kânûnî Sultan Süleyman’ın (1520-1566) vasiyeti olduğunu söyleyen II.

9 Aynı zamanda bölgedeki idareciler, hacıların muhafazasına ihtimam göstermeleri hususunda mütemadiyen uyarılmışlardır (Matrakçı Nasuh, *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târih-i Âl-i Osmân: Osmanlı Tarihi, 699-968/1299-1561 (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Göker İnan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, 365). Bu eserin müellifine dair tartışmalar için bk. Göker İnan, “Târih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar”, *Kadim* 1 (Nisan 2021), 11-35.

10 Uğur Demir, “Haremeyn, Şam, Cidde, Habeş, Yemen, Hindistan ve Mısır ile İlgili Bir Takrir”, *Osmanlı Araştırmaları* 43 (Haziran 2014), 304, 309, 313-315, 329-330, 334.

Selim (1566-1574), yeterli miktarda sarnıç inşasını emretmişti.¹¹ Sonraki yüzyıllarda benzer çabaların sürdüğü görülür. *Cihannümâ*'da zikri geçen; "Bunda birkeler vardır, ammâ suları vefâ etmez, gâyetle suya muzâyaka olurdu. Sonra 1094 [1683] târîhinde Gâzî Ebülfeth Sultân Mehemed Hân b. İbrâhîm Hân Hazretlerinin vezîr-i a'zamı olan Kara Mustafa Paşa hazretleri ba'îd yerlerden dağlar kesdirüp hâlâ Cidde'ye vâfir sular getirmiştir. Hakkâ ki azîm hayrâtdır" ifadeleri, öteden beri imar ve tamir edilmeye çalışılsa da Cidde'nin su probleminin dönem dönem nüksettiğine işaret eder.¹² Nitekim 1814'te şehri ziyaret eden İsviçre asıllı müsteşrik ve seyyah John Lewis Burckhardt'ın vurguları da bu yöndedir.¹³

Temiz suya erişim açısından şehrin 19. asır sonlarındaki tablosu pek farklı sayılmazdı; zira doğal kaynaklardan mahrum olan şehir bu dönemde de su kıtlığından muzdaripti. İçme suyu ya kilometrelerce öteden kanallarla getirilmek durumundaydı veya yağmur suyuyla beslenen, sıtma ve kolera gibi hastalıkların başat yayılma sebeplerinden biri addedilebilecek, hijyenik olmayan sarnıçlardan temin edilmekteydi. 1884 yılına ait devletin resmî yayını olan bir salnâmede, valiliğin Cidde dışından su getirmek için büyük bir projeye giriştiği belirtilmekte ve hacıların hâlihazırda içmek zorunda kaldıkları sağlıksız sarnıç sularından kurtarılmasına çalışıldığı bildirilmektedir.¹⁴

Su sorununu çözmek Hicaz'daki mahalli idarecilerin çoğu zaman en önemli gündem maddelerinden biri oldu. Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından 1884'te şehrin beş kilometre doğusundaki bir vadiden demir borularla getirilen Ayn-ı Hamidî, tedarik sorununu büyük ölçüde sona erdirmiş

11 Evvela Hâb mevkiinden bir kanal açılarak suyun getirilmesi gündeme gelmiş, fakat yapılan keşifte buna engel pek çok hususun olduğu ve buradan gelecek suyun yolda acımsı bir hâl alacağı anlaşıldığından sarnıç inşasında karar kılınmıştı (Nour, XVI. Yüzyılda Cidde, 79-81).

12 Kâtib Çelebi, *Kitab-ı Cihannümâ li-Kâtib Çelebi* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1145/1732-33), 519. Bilge'nin bu satırların müellifi olarak Kâtib Çelebi'yi (ö. 1657) işaret etmesi hatalıdır (Mustafa L. Bilge, "Cidde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/525). Kronolojik açıdan bunlar, kitabın nâşiri İbrahim Müteferrika'ya ait olmalıdır. Müteferrika'nın Cihannümâ'daki katkı ve müdahalelerine dair bk. Bekir Sıdkı Kütükoğlu, "Cihannüma'ya Dair", *Bilgi: Aylık Meslekî Fikir Dergisi* 11/128 (1957), 10-12; H. Hüsnü Koyunoğlu, "Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklemler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 147-166.

13 Orta halli her evin bir sarnıcı olmakla birlikte yağın yağmuruların bunları doldurmakta yetersiz kaldığını söyleyen Burckhardt, içme suyunun genellikle şehrin dışındaki -sadece ikisi tatlı olan- kuyulardan tedarik edildiğini dile getirir (John Lewis Burckhardt, *Travels in Arabia* (London: Henry Colburn, 1829), 1/21-22).

14 Freitag, *A History of Jeddah*, 40; Mevlüt Kırat, *1884 (H. 1301) Tarihlî Hicaz Vilayet Salnâmesi (Transkripsiyon-Değerlendirme)* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 97-98. Şemseddin Sami, 1880'lerde şehirde 300 sarnıç ve bir büyük su mahzeni olduğunu söyler (Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, "Cidde", 1774). 20. yüzyılın ilk yıllarında hac emiri olarak Mısır mahmiline başkanlık eden İbrahim Rifat Paşa, şehre artezyen kuyulardan da su sağlandığını belirtmektedir (İbrahim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l Harameyn*, 56).

görünüyordu.¹⁵ Öyle ki talep fazlası sular gemilere satılıyor ve 15-20 bin kuruş civarında aylık gelir sağlıyordu. Fakat çeyrek asırda bu kaynağın harap hâle gelişiyse şehirdeki su ihtiyacı kendini tekrar iyice hissettirdi. Zaman zaman acil ihtiyaca binaen hızlı ama geçici bir çare olmak üzere, su yüklü gemilerle Süveyş gibi yakın bölgelerden su taşındığı da vâkiydi.¹⁶ Bunun yanında liman şehirlerindeki bu problemi halletmek üzere dünyada 19. yüzyıl ortalarında kullanılmaya başlanan su arıtma teknolojileri kullanılmaya başlandı. Bu yaklaşımla Yenbu ve Cidde'ye filtre ve damıtma makineleri ile buz makineleri getirilerek imparatorluk coğrafyasında ilk kez deniz suyu arıtma tesisleri Hicaz'da kuruldu; ancak bu sistemler genelde düzgün işletilemediğinden istenen verim alınamadı.¹⁷

Nüfus artışı hiç şüphesiz suya olan talebi artırıyor, lâkin su muzâyakasını doruk noktasına ulaştıran en önde gelen faktörlerden biri, şehre su sağlayan mevcut tedarik kanallarının ve bu amaçla kullanılan makinelerin tamirlik hâle gelmesiydi. Yaşanan su kıtlığının sonuçlarından biri olarak, su ticareti 19. yüzyıl sonlarından itibaren sarnıç sahiplerinin tekeline düştü. Esasında bu tekelleşmede sarnıç sahibi tüccarların büyük payı vardı, çünkü büyük masraflarla yapılan kanalların azımsanmayacak bir kısmı çeşitli sabotajlarla tahrip edilmişti.¹⁸ Sonuç olarak şehir halkı, bulaşıcı hastalıklara yol açabilecek sağlıklı ve kalitesiz sarnıç sularına muhtaç hâle geldi. 1894'teki Paris Sağlık Konferansı'nda Osmanlı delegesi Turhan Paşa, padişahın bölgede yapılmasını emrettiği şeyleri sıralarken, henüz on yıl önce döşenmiş olan Cidde su

15 Surre emini atanan babası Ali Kemâlî Bey'le birlikte Hicaz'a giden Süleyman Şefik Bey, Cidde'de bu dönemde inşa edilen pek çok çeşmenin, hem humma denilen astım hastalığını bir nebze ortadan kaldırdığından hem de şehrin havasını müspet yönde değiştirdiğinden bahseder (Süleyman Şefik Söylemezoğlu, *Hicaz Seyahatnâmesi*, haz. Ahmet Çaycı – Bayram Ürekli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 146.

16 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*, No. 313, Gömlek No. 69; BOA, *Bâbîlî Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 571, Gömlek No. 42805, 1; BOA, *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi [A.]MKT.MHM*, No. 579, Gömlek No. 21, 2.

17 Filtre ve damıtma makineleri ile buz makinelerinin kurulumu ve verimlilik sorunlarına dair bk. BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2351, Gömlek No. 106; No. 841, Gömlek No. 6; No. 2617, Gömlek No. 43; TNA, FO, No. 685/3, 46; Low, 2015: 962-964. Ayrıca çeşitli görseller için bk. Ömer Faruk Yılmaz, *Osmanlı'nın Hicaz'da Deniz Suyu Arıtma Tesisleri Projesi* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2012).

18 Kanalların harap olmasındaki önemli bir diğer unsur ise 19. yüzyılın ilk yıllarındaki Vehhabi istilasıydı. Türbeler, mezarlar ve diğer birçok yapı gibi su kanalları da işgalden nasibini almıştı. Sonrasında çeşitli onarımlar yapılmakla birlikte, istilanın yaraları uzun yıllar tamamen sarılamadı. Geniş bilgi için bk. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, 914; Michael Christopher Low, "Ottoman Infrastructures of the Saudi Hydro-State: The Technopolitics of Pilgrimage and Potable Water in the Hijaz", *Comparative Studies in Society and History* 57/4 (2015), 955-956, 960-962; Jean Toy, *La réglementation de la défense sanitaire contre la peste, la choléra, et la fièvre jaune d'après la Convention de Paris, 1903* (Paris: J.-B. Baillièere et fils, 1905), 139.

kanallarının tamirine derhal girişileceğini ifade etmişti; ama 1903'e gelindiğinde su tedariki hâlâ sarnıç sahiplerinin inhisarındaydı.¹⁹

1.2. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın (1892-1914) Su Sorununa Müdâhil Oluşu

Hicaz'ın su yolları meselesi, tarih boyunca sıradan bir hayır faaliyetinden daha fazla anlam taşımıştır. Zira kutsal beldelere hizmet etmek, İslâm'ın sancaktarlığına soyunan hanedan ve devletler için aynı zamanda siyâsî meşruyetlerini sağlama veya tahkim etmenin yollarından biri olmuş; hatta bu tür faaliyetler zaman zaman gerilimlere de sebebiyet vermiştir. Mesela 1325 yılında İlhanlı hükümdarı Emir Çoban'ın (ö. 1327) Hicaz'da yaptığı imar faaliyetleri, özellikle Arafat'tan Mekke'ye büyük masraflarla su akıtması, İlhanlılarla Memlûklüler arasında çeşitli sorunlara yol açmıştı.²⁰ Henüz Hicaz'da hâkimiyetlerini tesis etmeden evvel Osmanlı padişahlarının da bölgeye ilgileri söz konusuydu. Nitekim bu cümleden olarak Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), harap hâle gelen su birkelerinin tamiri için ustalar göndermiş; ancak Memlûklülerin ustaları tahkir ederek geri göndermeleri iki devlet arasında bir süredir devam eden problemleri krize çevirmişti.²¹

Esasında Mekke'nin giriş kapısı (dehlizi) konumunda bulunması, Cidde'nin yaşadığı problemlerin başka beldelerin idarecilerinin de ilgi alanına girmesi için yeterli bir nedendi. Nitekim 1909 yılı sonunda hacca gelen Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa, büyük dedesi Mehmed Ali Paşa (1805-1848) ile oğullarının bir dönem Hicaz'daki *de facto* hâkimiyetlerini hatırlatırcasına davranışlarda bulunup bölge sorunlarına yakın bir alâka gösterdi. Su sorunu da bu meselelerin başında geliyordu.²²

Bu noktada, hıdivin su kanalları hususundaki faaliyetlerini tarihî bir bağlama oturtmak için Mısır'ın Hicaz coğrafyası için ifade ettiği mânâyâ da kısaca değinmek gerekmektedir. Doğrusu, tarih boyunca Mısır'da hüküm süren güçler, coğrafi yakınlık avantajını da kullanarak Hicaz'ı hinterlandları

19 Toy, *Réglementation de la défense*, 182; Ministère des affaires étrangères, *Conférence sanitaire internationale de Paris, 10 octobre-3 décembre 1903: Procès-verbaux* (Paris: Imprimerie nationale, 1904), 402.

20 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, 902; Muammer Gül, "İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belle-ten* 70/259 (2006), 852-853, 859.

21 Aşıkpaşazade bu konuyla ilgili "Osman-oğlu'nun hiyesi vardır kim gele bizim vilâyetimizde binâ ide, biz âcizmiyizkim bürkemizi ol meremet ide" diyerek Memlûklülerin ustaları geri gönderdiklerini zikreder. Öyle anlaşılıyor ki Fatih'in bu hamlesi, Haremeyn toprakları üzerindeki bir nüfuz mücadelesine, dahası İslâm dünyasının liderliği iddialarına işaret etmektedir (Şehabettin Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklu Münasebetleri", *Tarih Dergisi* 30 (2011), 77).

22 TNA, FO, No. 195/2350, 162.

olarak görmüşler ve varlıklarını hissettirmeye, buldukları ilk fırsatta da hâkimiyet tesis etmeye gayret etmişlerdir. Mısır'ın özel konumunu en veciz şekilde Evliya Çelebi, "Mısır'a kankı pâdişâh mutasarrıf ise Mekke ve Medîne dahi anın hükmündedir" sözleriyle anlatır. Aynı zamanda "Eğer Mısır olmasa Hicâz ve Tâ'if kavmi cû'dan [açlıktan] helâk olurlar" ve "Eğer keştiler [gemiler] Mısır'dan gelmese âdem âdemi tenâvül eder [yer]" diyerek lojistik bakımdan Mısır'ın vazgeçilmezliğine atıfta bulunur.²³

Bu durum 19. asrın sonlarına gelindiğinde de pek değişmemiştir. Mesela 1895 yılında Yenbu'da su kıtlığı yaşandığında hacıların Cidde'ye yönlendirilmesi istenmiş, ayrıca Mısır'dan su yüklü gemiler gönderilmesi istenmişti.²⁴ Yine Cidde'de yaşanan bir başka su muzâyakasında dört Avrupalı konsolos (İngiliz, Fransız, Rus ve Felemenk), hacıların gelişinin yakın olduğu gerekçeyle acilen Süveyş gibi yakın yerlerden su yüklü gemilerin gönderilmesi talebinde bulunmuştu.²⁵ Ezcümle, Mısır tarihte olduğu gibi 20. yüzyıl eşğinde de Hicaz'ın su temininde müstesna mevkiini muhafaza etmekteydi.

Abbas Hilmi'nin, yukarıda belirtilen, 1909 hacı esnasında Cidde'nin kronik su meselesine yakın ilgisinin İstanbul'daki siyaset mahfillerinde, Mısır'ın Osmanlı idaresinden ayrılarak hıdivin müstakil bir devlet kuracağı söylentilerini kuvvetlendiren birer delil olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu hac ziyaretiyle ilgili bir haber neşreden *Le Figaro*, sadrazamın Hicaz valisine gönderdiği şifreli bir telgrafta, hıdivin hareketlerinin sıkı gözetim altında tutulmasını emrettiğini yazmaktaydı.²⁶

Aslında Mısır'ın Osmanlı idaresinden çıkacağı söylentisi 1897-98 yıllarında da dolaşımdaydı;²⁷ ancak Meşrutiyet'in iade edilmesinden bir müddet sonra, Araplar arasında yeni idareye karşı duyulan memnuniyetsizliklerin artmasıyla birlikte bu söylenti ayyuka çıktı. Öyle ki 1910'da Mısır, Yemen ve Hicaz taraflarından İstanbul'a, hıdivin Hicaz topraklarını da içine alan bir devlet kuracağını iddia eden kimi mektuplar gönderildi. Bu mektuplarda Abbas Hilmi'nin faaliyetlerinden bahsediliyor; Hicaz ve Suriye taraflarına gizli amaçlarla temsilciler göndermesinin ve birkaç ay öncesinde büyük paralar harcayarak Hicaz'a gitmesinin asıl amacının "Mısır-Arap İmparatorluğu"

23 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 9/308, 398.

24 BOA, BEO, No. 571, Gömlek No. 42805, 1.

25 BOA, A.İMKT.MHM, No. 579, Gömlek No. 21, 2.

26 *Le Figaro*, "Le pèlerinage du Khédive" (24 Aralık 1909), 2. Ayrıca *L'Éclair* gazetesinde yayınlanan bir haberde hıdivin haccetmek ve isyankâr bazı kabilelere nasihat etmek yanında, bu seyahatte Hicaz Demiryolu'nu satın almak gibi üçüncü bir amacı olduğu ifade edilmiştir (*L'Éclair*, "Le Khédive à la Mecque" (26 Aralık 1909), 3; BOA, BEO, No. 3758, Gömlek No. 281798, 26).

27 BOA, *Yıldız Perakende, Müteferrik [Y.PRK.M]*, No. 4, Gömlek No. 14.

emellerini gerçekleştirmek olduğu belirtiliyordu.²⁸ Bu iddialar Avrupa basınında da yankı buldu. Fransız *L'Intransigeant* gazetesinde 1908'de bu yönde bir haber çıktı.²⁹ Ayrıca *Daily Telegraph* ve daha başka pek çok gazete, Bâbiâli'nin hıdivin Yemen isyanları ve Hicaz'a yönelik tavırlarından kuşku duyduğunu ve faaliyetlerini pür dikkat gözlemlediğini haberleştirdiler; Bâbiâli ise bu iddiaları tekzip etti.³⁰

Bu sırada Cidde'deki susuzluk oldukça vahim bir noktaya ulaşmıştı: İngiliz konsolosluğunun 1908-09 yılı hac raporunda, şehrin su sorununun hiç olmadığı kadar kötü bir vaziyette olduğu belirtiliyordu. 1907 yılında şehre getirilen buz makinelerinden, sistemin işletilmesinden sorumlu olan belediyenin düzenli ve adamakıllı çalıştıramamasından ötürü istenen verim alınamamıştı. Öte yandan Mekke emiri olarak tayin edilen Şerif Hüseyin'in Aralık 1908'de bölgeye varışından sonra Cidde'deki su tedarikinin iyileştirilmesi için bir komite kurulmuş; teşkil edilen su fonuna tüccarlar ithal ettikleri her paket ticarî mal için çeyrek kuruş iane yapmayı kabul etmişti. Mekke emiri de Cidde'den çıkan ve ticarî emtia taşıyan develerden toplanan vergideki payı ile bu fona katkı sağlamayı taahhüt etmişti. Diğer taraftan şehir ve civarında incelemeler yapması için Mısır'dan bir uzman getirilmiş; çalışmalar neticesinde Ayn-ı Hamidî civarında bazı su kaynakları bulunmuştu. Ancak projenin tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Şerif Hüseyin de çalışmaların arzu edilen seviyede ilerlemediğini bahane ederek verdiği desteği kesti.³¹

Bu durumda Hıdiv Abbas Hilmi'nin su problemini çözme vaadi, bazı kesimler için bulunmaz bir fırsat olarak görülmekteydi. Ancak işin siyasî ciheti İstanbul'un dikkat nazarından kaçmamıştı. Hıdiv, şehrin özel konumu itibarıyla su sorununu halletmesinin oldukça büyük önemi hâiz olduğunun hiç şüphesiz farkında olmalıydı. Cidde'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili Dr. Abdurrahman'ın hac raporunda da belirttiği gibi, eğer hıdiv verdiği sözü yerine getirirse, sadece Cidde'de değil, tüm İslâm dünyasında ona karşı daimî bir minnettarlık beslenecek ve namı aynı Mekke'de su yolları inşa eden Zübeyde Hatun gibi tarihe geçecek, gelecek kuşaklara aktarılacaktı.³²

Abbas Hilmi Paşa, şehir sakinlerine verdiği sözü yerine getirmek üzere birtakım girişimlerde bulundu. Öncelikle Mısır hizmetindeki Alman mühendis Karl Abel, Cidde'ye gönderildi. 26 Ocak 1910'da şehre varan Abel, mahallî

28 British Library (BL), *India Office Records and Private Papers [IOR], L/PS/10/68, 275/692 [135v]*. Bu söylentiler Yemen'deki isyan esnasında İttihad ve Terakki'ye yakın gazetelerde de dile getirilmişti (TNA, FO, No. 881/9811, 38).

29 *L'Intransigeant*, "Le khédive d'Egypte négocie son indépendance" (10 Ekim 1908), 1; *L'Intransigeant*, "L'Egypte et la Turquie" (11 Ekim 1908), 1; BOA, *Yıldız Esas Kamil Paşa Evrakı [Y.EE.KP]*, No. 33, Gömlek No. 3239.

30 BL, *IOR/L/PS/10/68, 324/692 [160r-163v]*.

31 TNA, FO, No. 685/3, 78. Sistemlerin düzgün işletilememesi hakkında ayrıca bk. BOA, Y.MTV, No. 304, Gömlek No. 14; BOA, *DH.MKT*, No. 2673, Gömlek No. 93.

32 TNA, FO, No. 195/2350, 163.

otoritelerin ilgisizliğinden dolayı ilk iki hafta boyunca hiçbir şey yapamadan başiboş hâlde dolaştığından şikâyet edince Mısır idaresi harekete geçti. Kahire'den Cidde mebusu Kasım Zeynel Efendi'ye gönderilen bir telgrafla durumun anlatılıp nezaretin duruma el atması istendikten sonra Abel, mahallî idarecilerin yardımına mazhar olabildi. Bununla birlikte tek başına incelemeler yapması uygun görülmediğinden Ayn-ı Zübeyde tamirat mühendisi Ali Rıza Bey'in kendisine refakat etmesi kararlaştırıldı.³³

İngiliz Konsolosu Monahan'ın anlatısına göre Türkler kıskançlık ve şüpheden dolayı, bazı sarnıç ve su kaynağı sahipleri ise ticarî mülahazalarla Abel'i hoş karşılamadılar. Bununla birlikte iki mühendis yaptıkları inceleme ve keşif çalışmaları sonucunda Cidde'ye 30-40 kilometre mesafedeki Bahre'de içmeye ve ziraate elverişli su bulunduğunu rapor ederek incelemelerini tamamladı. Mısır Kimyahanesi'nde tahlil edilip saflık derecesi tespit edilen suyun 40-50 bin liralık bir masrafla şehre getirilebileceği anlaşıldı ve Alman mühendis 24 Şubat'ta şehirden ayrıldı. Mısırlı bir başka mühendisin gelerek sondaj aletiyle ikinci bir inceleme yapacağı söylendiğinden şehrin sakinleri yeni gelişmeleri bekler olmuşlardı. Fakat Monahan 10 Mayıs'taki raporunda mühendisin artık geleceğine ihtimal vermediğini ve mevcut duruma bakıldığına hıdivin şehre su getirmesine dair bir umudunun kalmadığını açıkça ifade etmekteydi.³⁴

Aslında Mısır Hıdivi projeden vazgeçmiş gözüküyordu. Ticaret ve Nafia Nezaretinde görüşülen proje uygun bulunmuştu; bununla birlikte ihtiyaç duyulan meblağın bütçenin yetersizliği sebebiyle Hazine-i Celile'den karşılanması imkân dâhilinde değildi. Bu sebeple kâr ve zarar kendisine ait olmak üzere veya belediye gelirlerinden de belli bir meblağ verilerek imtiyaz usulüyle projenin yapılması, imtiyaza hiçbir talip çıkmadığı takdirde ise belediyenin üstleneceği emanet usulünün devreye sokulması tavsiye edilmekteydi.³⁵

Burada dikkati çeken mühim bir husus ise masrafların karşılanması noktasında bir alternatif olarak hıdivin ima yoluyla dahi zikredilmemesidir. Halbuki su getireceği vaadini o vermiş, Alman mühendisi de kendisi göndermişti. Zaten halihazırda zengin Mısır vakıfları vasıtasıyla bölgedeki pek çok kuruma yardım ediyor, çeşitli faaliyetler yürütüyordu.³⁶ Monahan'ın raporunda Türklerin mühendisi "kıskançlık ve şüphe"yle karşıladığı ifadesiyle beraber, Avrupa basınında aynı konuda çıkan haberleri göz önünde bulundurduğumuzda, siyasî mülahazalarla işe giriştiği şüphesiyle Mısır hıdivinin

33 BOA, *Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ]*, No. 59-2, Gömlek No. 27, 5, 8, 9.

34 TNA, *FO*, No. 195/2350, 163; TNA, *FO*, No. 195/2350, 183-184.

35 BOA, *DH.MUİ*, No. 59-2, Gömlek No. 27, 9.

36 Mesela Mekke'deki Fahriye Mektebi'ne her ay düzenli para yardımında bulunuluyordu (TNA, *FO*, No. 195/2376, 36).

projeye –en azından maddî olarak– müdahil olmasının Bâbüali ile Sâdık el-Müeyyed'in de aralarında bulunduğu yerel makamlarca arzulanmadığı ve engellendiği söylenebilir.

1.3. Azmzâde Sâdık el-Müeyyed'in Cidde'ye Tayini ve Su Sıkıntısını Çözmeye Yönelik Çabaları

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devlet idaresini yavaş yavaş eline alan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamid'i (1876-1909) yakın çevresindeki bendegânından mahrum etme arzusu,³⁷ Mabeyn-i Hümayun'un personelce en kalabalık kısmını oluşturan Yaverân teşkilatında³⁸ büyük bir tensikat yapılmasıyla sonuçlandı. Bu tasfiye ile yaverlik silkinde veda edenler arasında Birinci Ferik Azmzâde Sâdık el-Müeyyed Paşa da vardı.³⁹ Yirmi dört yıl boyunca yaverân zümresinde bulunan ve padişahın has bendeganı arasına girmeyi başaran Paşa,⁴⁰ Afrika, Almanya ve Rusya gibi yerlerdeki kritik diplomatik görevlerinin yanında imparatorluk coğrafyasında Hicaz, Balkanlar ve Anadolu cihetlerinde çeşitli projeler ve teftiş görevleri icra etmiş bir devlet adamıydı.

Yeni rejimden bir yıl sonra yediği ikinci darbeye –pek çok II. Abdülhamid devri ricali gibi– paşalık rütbesi elinden alınıp miralaylığa tenzil-i rütbe edilen Sâdık el-Müeyyed,⁴¹ emekliliğe ayrılmayı tasavvur etmekteydi.⁴² Bununla birlikte jurnalcılık ve hafiyelik gibi suçlarla itham edilmediğinden yeniden resmî

37 Abdulhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, 100. Yılında Jön Türk Devrimi, ed. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 335.

38 Ali Karaca, “II. Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yaverlik Kurumu”, XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999 : Kongreye Sunulan Bildiriler (III. Cilt-III. Kısım) (Türk Tarih Kurumu, 2002), 1704.

39 Yaverlerin görevlerine son verilmesine gerekçe olarak, birçoğunun yaverlik nöbetlerini yerine getirmeyip başka memuriyetlerde görevlendirilmeleri gösterilmişti. Bu tensikatta 217 yaver-i harbden 116'sı tasfiye edildi. Yaver-i ekremlerin aynı anda yaver-i harb olarak da kayıtlı olmaları sebebiyle iki tahsisat almaları, daha düşük rütbeli ümera ve zabitanın ise sayıca kalabalık oluşları tasfiye gerekçesi oldu (BOA, Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK.MYD], No. 26, Gömlek No. 104).

40 Sâdık Paşa'ya dair bk. İdris Bostan, “Giriş: Azmzâde Sâdık el-Müeyyed Paşa”, Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra'da Seyahati, mlf. Sâdık el-Müeyyed (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 11–25; İdris Bostan, “Sâdık el-Müeyyed Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/399-400.

41 BOA, İrade Dahiliye [İ.DH], No. 1479, Gömlek No. 37, 1; BOA, İ.DH, No. 1479, Gömlek No. 37, 4; BOA, BEO, No. 3697, Gömlek No. 277208. Bu dönemde, ordudaki tasfiyeleri hukuk çerçevesine sokmak isteyen Hareket Ordusu Komutanlığı'nın girişimiyle Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu çıkarılmış (7 Ağustos 1909) ve çoğu aylaylı bir kısım askerinin orduyla ilişkisi kesilmiş; pek çok subay ise tenzil-i rütbeye tâbi tutulmuştu (Zekeriya Türkmen, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, Erdem 12/35 (2000), 578).

42 Ekrem Reşad – Osman Ferid, 1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmânî, Üçüncü Sene (İstanbul: İktal Kitabhanesi, 1327-1329), s. 216.

bir göreve atanması kararlaştırıldı ve 1910 Ocak'ının sonunda Cidde şehrine "vali kaymakamı" (daha sonra mutasarrıf) olarak tayin edildi.⁴³ Şehrin en yüksek mülkî ve askerî âmiri atanarak aynı zamanda İstanbul'dan da uzaklaştırılan "devr-i sâbık bakıyesi" Sâdık Bey, son vazifesine fiilen ancak Mart ayında başlayabildi. Sağlık sorunlarından ötürü sadece beş ay sürdürebildiği görevinde kamu sağlığından asayişin teminine, beledî işlerden hacıların durumlarının iyileştirilmesine kadar pek çok sahada icraat yapmaya gayret etti. Bunlardan biri de şehrin kronikleşmiş su probleminin çözümüne yönelik teşebbüsleridir.

Sâdık Bey'in şehre varışından kısa bir süre önce yağın yoğun yağmurlardan bölgedeki diğer şehirler gibi Cidde de nasibini almış ve sel taşkınlarına sebep olan bu yağışlar sayesinde her zaman için kıt olan tatlı su 1910 yılının başlarında bollaşmış ve mebzul miktara ulaşmıştı. Bununla birlikte "hüccâc ve asâkir-i şâhâne ve ahâlî-i mahalliyenin terfîhi" için her hâlükârda su tekelini kırmak, su tedarik yollarını çeşitlendirmek ve böylece suya ucuz erişimi her zaman için mümkün hâle getirmek artık bir zaruretti.⁴⁴

Sâdık Bey Cidde'ye geldiğinde, bu problemi acilen halledilmesi gereken işlerden biri olarak kucağında bulmuştu; ancak soruna el attığında Mısır hıdivinin hâlihazırda işe müdahil olduğunu fark etti. Onun su konusunda yaptığı ilk işlerden biri, meselenin siyasî renkten kurtulması hususundaydı. Bâbîâlî ve taşradaki diğer idarecilerle birlikte hareket ederek hıdivin politik emellerle giriştiğini düşündükleri çabalarına set çekti. Bu dönemde Mısır'dan ne bir mühendis geldi, ne de Bahre'deki suyun getirilmesi tekrar gündem oldu. Bununla birlikte şehrin su sıkıntısı bir vâkıyaydı ve görünen o ki kimse Bahre Kanalı imtiyazına talip olmamıştı. Emanet usulüyle işi üstlenmesi beklenen belediye ise projeyi finanse edebilecek maddî kudretten mahrumdu.⁴⁵

Bahre projesinin çıkmaza girmesinden sonra Sâdık Bey farklı çözümlere yöneldi; böylece şehre su sağlayan diğer kaynakların tamiri gündeme geldi. Şehirde asıl su ihtiyacını hacılar, fakir ahali ve yüzlerce asker hissetmekteydi; zira hâli vakti yerinde olanlar zaten yüksek ücretle daha nitelikli içme suyuna erişebilmektelerdi. Hac zamanında bile şehre kâfi miktarda su sağlayabilen ve yalnızca beş kilometre mesafede bulunan Ayn-ı Hamidî birkaç yıl önce tamamen kurduğundan,⁴⁶ yaklaşık 7-8 kilometre uzaklıktaki Ayn-i Ferec Yüsr

43 Sâdık Bey'in mevki kumandanlığı ve vali kaymakamlığı görevlerine getirilişine dair bk. BOA, *İ.DH*, No. 1479, Gömlek No. 37, 1; BOA, *İ.DH*, No. 1479, Gömlek No. 37, 4; BOA, *BEO*, No. 3697, Gömlek No. 277208; BOA, *Dahiliye Nezareti Mütenevvia [DH.MTV]*, No. 3, Gömlek No. 1, 5; TNA, *FO*, No. 195/2350, 329. "Vali Kaymakamlığı" makamı, Sâdık Bey'in tayininden kısa bir süre sonra mutasarrıflığa tebdil edildi (BOA, *İ.DH*, No. 1481, Gömlek No. 43, 2; BOA, *BEO*, No. 3747, Gömlek No. 281012, 1).

44 TNA, *FO*, No. 195/2350, 161.

45 BOA, *DH.MUİ*, No. 59-2, Gömlek No. 27.

46 Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328), 42.

adlı membain devreye sokulmasına karar verildi.⁴⁷ 19. yüzyıl ortalarında Cidde'nin önde gelen tüccar ve bankerlerinden biri hâline gelen ve bir müddet *tüccarlar şeyhi* olan Hint kökenli hayırsever Ferec Yüsr'ün İstanbul'dan izin alarak 1854 yılında baştan sona tamir etmesiyle adını alan bu kaynak, aslında Sultan Gavri tarafından inşa edilmiş, şehrin en eski su kemerlerine sahip bir Memlûk yapısıydı.⁴⁸ Zamanla tamire ihtiyaç duyacak derecede harap hâle gelen kaynağın suyu hafif tuzlu olmasına rağmen, kurtlu sarnıç sularından daha iyi olduğu aşikârdı. Askerlerin ve fukaranın içme suyu ihtiyacını karşılayabilecek nitelikte olmasının yanı sıra ziraat, temizlik ve benzeri amaçlar için kullanmaya da oldukça elverişliydi.⁴⁹

Böylece Sâdık Bey, Ayn-i Ferec Yüsr'ün kemerlerinin tamirine girişti. Aslında ondan önce de bu kaynağın onarılması defalarca gündeme gelmişti. 1909 Ağustos'unda Vali Fuad Paşa şehre vardığında bu membadan su getirme planları yeniden canlanmış; ama kayda değer bir gelişme olmamıştı.⁵⁰ Sonrasında şehrin önde gelen bazı tüccar ve hayırseverleri aralarında anlaşarak çeşitli girişimlerde bulundular; hatta birtakım tamir işlerine bile giriştiler, fakat bir türlü müspet bir netice elde edilemedi. Sâdık el-Müeyyed Bey bir bakıma yılan hikâyesine dönen projenin düzene girmesi ve hızlanmasına gayret etti; taşçılar ve işçiler yollayarak inşaatı başlattı. Ancak en mühim mesele finansman temini hususunda idi. Böyle maliyetli bir projeyi merkezî hazineye yüklemek, kısıtlı olan bütçeyi iyiden iyiye zora sokmak demektir. Zaten Bahre

47 İngiliz konsolosluk raporları bu kaynağın şehre yirmi dört kilometre mesafede olduğu bildirmektedir. Kasım İzzeddin Bey, bunu beş kilometre olarak belirtir. Muhammed Ali Mağribî'nin kaynağın mevkiini Vadi Kavs olarak zikretmesiyle bu karışıklık izale edilebilir. Buna göre söz konusu Ayn-i Ferec Yüsr'ün şehre kuş uçuşuyla 7-8 kilometre uzaklıkta olduğu anlaşılmıştır (TNA, FO, No. 195/2350, 329-330; BOA, *İrâde Meclis-i Valâ [İ.MVL]*, No. 182, Gömlek No. 5453, 3; Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 42; Muhammed Ali Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz fi'l-karni'r-râbi' aşer li'l-hicre: 1301-1400 h., 1883-1980 m.* (Cidde: Tihame, 1990), 3/434).

48 Abdülkuddüs el-Ensari, diğer Cidde tüccarlarının da tamirata katkı verdiği söylemekle birlikte, ilgili arşiv vesikasında Ferec Yüsr ile ilgili olarak "tüccar-ı merkum ayn-ı mezburun üç saat mesafeye kadar bozuk olan yollarının kendi bedeninden tamir ve inşasıyla hayrat-ı şahane olarak derun-ı şehre cereyanı hususunu murad ederek" ifadesi bunun tersini belirtmektedir (BOA, *İ.MVL*, No. 182, Gömlek No. 5453, 3; Abdülkuddüs el-Ensari, *Mevsûatü Târihi Medîneti Cidde* (Cidde: Metâbiu'r-Ravza, 1980), 145-147'den aktaran Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz*, 3/435-436). Cidde'deki idareye zaman zaman borç ve kredi veren Ferec Yüsr, 1858 yılında dördüncü dereceden Mecidi nişanına layık görüldü. Hayırları arasında bir de cami olan ve fakr u zaruret içinde vefat eden Ferec Yüsr'ün Cidde'ye su getirilmesine dair arzuhâli için bk. BOA, *İ.MVL*, No. 182, Gömlek No. 5453, 2. Hakkında geniş bilgi için bk. Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz*, 3/431-438; Philippe Pétriat, "Chapitre I. Faire du commerce à Djedda en 1850", *Le Négoce des Lieux saints: Négociants hadramis de Djedda, 1850-1950* (Erişim 3 Ekim 2020); BOA, *İ.DH*, No. 411, Gömlek No. 27228.

49 TNA, FO, No. 195/2350, 329-330; BOA, *DH.MUİ*, No. 59-2, Gömlek No. 27, 2. 1884 yılının salnamesinde sarnıç sularının "letâfetin her nev'inden ârî" olduğu ifade edilmekteydi (Kırat, *1884 Hicaz Vilayet Salmâmesi*, 98).

50 BL, *IOR/L/PS/10/68*, 302/692 [149r].

projesi kadar maliyetli olmamakla birlikte, bu proje için de merkezden finansman sağlanamayacağı neredeyse kesindi. Öte yandan belediyenin maddî durumu da belliydi. Hıdivin girişimlerinin engellenmesiyle zengin Mısır vakıflarından gelebilecek finansman da doğal olarak devre dışı kalmıştı. Böyle karamsar bir tabloda Sâdık el-Müeyyed şehir eşrafiyla birlikte tüccarları ve zenginleri işin içine çekerek finansman işini halletmek istedi ve şehrin sakinlerini, proje için oluşturulan iane fonuna katkı vermeye çağırarak 'kutsal' addettiği bu işe katılmaya teşvik etti.⁵¹

Ayn-i Ferec Yüsr'ün seçiminde Sâdık Bey'in yanlış yönlendirildiğini zikreden Monahan'a göre hafif tuzlu bir tada sahip bu suya benzer birçok su etrafta zaten mevcuttu.⁵² Uzman görüşü belirtmesi beklenen İngiliz konsolosun şehrin gerçeklerini doğru değerlendiremediği söylenebilir. Zira apaçık olan şey, şehirdeki insanların uzun zamandır su muzâyakasından muzdarip olmasıydı. Kaldı ki evvelki senelere ait bazı belge ve raporlarda çözüm olarak yine aynı su kaynağı adres gösterilmiş, Sâdık el-Müeyyed'in selefi Abdülgani Paşa da bu kaynağın tamirine teşebbüs etmişti.⁵³ Bölgedeki suların tuzlumsu bir tada sahip olduğu zaten çok evvelden bilinen bir husustu.⁵⁴ Öte yandan bu kaynak, Bahre gibi makbul bir tada sahip olmasa da maddî gücü kısıtlı fukaranın içme suyu ihtiyacını karşılayabilecek nitelikteydi. O hâlde Sâdık Bey'in, özellikle bu ihtiyacı göz önünde bulundurarak ve mevcut finansmanla ancak bu projenin yapılabileceği hakikatiyle yüzleşerek Ayn-i Ferec Yüsr'ü tamir işine girdiği düşünülebilir.

7 Haziran tarihli bir raporunda Monahan, Sâdık Bey'in iane davetine katılımın beklenen seviyede gerçekleşmediğini belirtir.⁵⁵ Esasında şehirde her zaman bu tür icraata karşı çıkan bir zümre vardı; bunların bir kısmı hıdivin teşebbüsünü de menfi karşılayan sarnıç ve benzeri su kaynaklarına sahip bir grup tüccardı. Şehrin su ekonomisini tekellerine alan bu tüccar taifesi, tedarik vasıtalarının çeşitlenmesinin, sahip oldukları niteliği düşük suların fiyatlarında bir düşüşe neden olacağını bildiklerinden, öteden beri bu tür girişimlere

51 TNA, FO, No. 195/2350, 329-330; TNA, FO, No. 424/224, 4. Mahalli eşrafın, oluşturulan bir komisyon vasıtasıyla projelere dâhil edilmesi, bölgede öteden beri uygulanan usullerdendi. 1879 senesinde Ayn-ı Zübeyde'nin tamiri için Mekke ve Cidde önde gelenlerinden bir tamirat komisyonu kurulmuş ve başkanlığına da Ayn-ı Zâferân'ı yüzlerce Fransız lirası sarf ederek ihya eden Şeyh Abdurrahman Sirac Efendi getirilmişti. İlgili onarımın ayrıntıları için bk. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, 913-919. Şeyh Sirac hakkında bk. Mağribî, *A'lâmü'l-Hicâz*, 3/339-372.

52 TNA, FO, No. 424/224, 4.

53 Abdülgani Paşa'nın idareciliği döneminde su sorununu çözmeye yönelik başka gelişmeler de olmuştu. Cidde civarındaki Ayn-ı Hamidî su yollarının onarım ve bakımı için mühendis Salim Efendi'nin gönderilmesinin kararlaştırılması, bu cümleden olarak zikredilebilir (BOA, *DH.MKT*, No. 2738, Gömlek No. 36).

54 Nour, *XVI. Yüzyılda Cidde*, 79-80.

55 TNA, FO, No. 195/2350, 329-330; TNA, FO, No. 424/224, 4.

muhaliftiler. Su kanallarının gereği gibi çalışır vaziyette olmadığı dönemlerde, sarnıç suyuna bağımlı hâle gelen şehirde fevkalade bir gücün temerküz ettiği bu zümre, bazen su kanallarını sabote etmekle de suçlanmaktaydı.⁵⁶ Tabiatıyla, su kanalı açma teşebbüsü bu kesim tarafından şiddetli bir muhalefete sebep oldu, hatta bazı tüccarlar Sâdık Bey’i Bâbiâli’ye şikâyet ettiler. Meseleye dair bilgisine başvuru Hicaz valiliği ise yapılan işlerin ahalinin çıkarına olduğunu savundu ve şikâyetçi olanların ekonomik menfaatlerine darbe vurulan sarnıç tüccarı olduğunu vurgulayarak Sâdık Bey’e arka çıktı.⁵⁷

Bu muhalefete ve türlü finansman sıkıntılarına rağmen inşa çalışmaları iki ay içinde büyük mesafe katetti. Suyun şehre gelebilmesi için İngiliz raporlarına göre yaklaşık sadece 300 metrelik bir kısım, Hicaz Sıhhiye İdaresi Genel Müdürü Kasım İzzeddin Bey’e göre ise yolun yarısı kalmıştı. Fakat tam da bu sırada, bir süredir sağlık sorunları yaşayan Sâdık Bey, tedavi ve hava değişikliği için İstanbul’a gitmek üzere şehirden ayrıldı. Rahatsızlığından ötürü Cidde’ye dönmeye ve icraatının neticesini görmeye ömrü vefa etmedi. İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili Dr. Abdurrahman, kaleme aldığı bir raporunda “Eğer şehre su gelirse, bu sadece Sâdık el-Müeyyed’in emekleri sayesinde olacaktır” diyordu. Lâkin bu zaruri ayrılık, projenin akamete uğramasına, bir diğer ifadeyle aylardır sürdürülen çabaların sonuçsuz kalmasına neden oldu.⁵⁸

Ayn-i Ferec Yüsr’ün sonraki yıllarda tamamlanamadığı anlaşılıyor. 1910-11 haccından gözlemlerini aktaran İranlı sâbık maliye müfettiş yardımcısı Hüseyin Kâzımzade, notlarında bu kaynaktan ismen bahsetmese de su tedarik yollarının çeşitlendiğini aktarmaktadır. En azından şehrin iki yerinde deniz suyunu damıtarak içme suyuna çeviren makineler –istikrarsız bir vaziyette de olsa– çalışır vaziyetteydi. Yerli ahalinin ekserisi, eskiden olduğu gibi su taşkınları ve yağmurlardan istifade ederek doldurdıkları sarnıçlardan ihtiyaçlarını görmeye çalışmaktaydı. İçmeye pek elverişli olmayan evlerdeki sarnıç suları tükendiğinde ise bedevilerin sur dışındaki arazide kazarak kuyu haline getirdikleri sarnıçlardan develerle getirdikleri, sarımsı renkte, kötü kokulu ve kırbası iki kuruşa olan sular devreye girmektedir. Yabancı diplomatik temsilciler ise daha şanslıydı; Süveys’ten gemilerle düzenli olarak haftalık su getirtmeye başlamışlardı. Ayrıca buz yapmak için her konsoloslukta küçük makineler vardı. Buna mukabil şehir halkının kullanımına sunulan buz makinesi ise hâlen bozuktu.⁵⁹ 1911’deki Paris Sağlık Konferansı’nda Osmanlı delegesinin hac sağlığı çerçevesinde dile getirdiği tedbirlerden biri, 1884’te Cidde’ye getirilen Ayn-ı Hamidî’nin tamir edilmesi olsa da bu dönemde daha ziyade

56 Low, “Ottoman Infrastructures”, 960–962.

57 BOA, *DH.MTV*, No. 14, Gömlek No. 6, 2.

58 TNA, *FO*, No. 195/2350, 329-330; TNA, *FO*, No. 195/2376, 279; Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 42.

59 Hossein Kazem-zadeh, *Relation d’un pèlerinage à la Mecque en 1910-1911* (Paris: Ernest Leroux, 1912), 20–21.

teknolojik ürünlere artan bir alâka gözlemlenmektedir. Hicaz Sıhhiye Meclisi “şürbe sâlih suyun fikdânı”nı dikkate alarak Cidde’ye günlük 100 ton deniz suyunu damıtabilecek bir makine ile bir buz makinesinin konulmasını kararlaştırdı.⁶⁰ Böylece iş yoğunluğunun artacağı göz önünde bulundurularak Sıhhiye Meclisi idaresinde ilave personel istihdam edilmesi gündeme geldi. Her ne kadar bu yıllardaki teşebbüsler su muzâyakasını büyük oranda giderse de şehir halkı tatlı memba suyu içmeye hâlâ hasretti.⁶¹

Sonuç

Temiz içme suyu temini, Hicaz coğrafyasının her zaman en önemli meselelerinden biri olagelmıştır. Gerek mahallî yöneticiler gerekse çeşitli müslüman ülkelerin idarecileri, başta hacılar olmak üzere bölge ahalisinin bu en temel ihtiyacını karşılamak hususunda pek çok girişimlerde bulunmuşlardır. Hiç şüphe yok ki bu teşebbüsler, bir hayır faaliyeti olmanın ötesinde aynı zamanda siyasî mülâhazalar ve meşruiyet endişeleri de içerebilmekteydi.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Hicaz’ın dünyaya açılan en mühim kapısı olan Cidde’de de yüzyıllardan beri aralıklı olarak devam edegelen su sorununun idarecilerin gündemini meşgul ettiği anlaşılmaktadır. 1910 yılında beş ay gibi oldukça kısa bir süre mevki kumandanı ve mutasarrıf sıfatıyla şehrin en üst düzey mülkî ve askerî amiri olarak görev yapan Azmzâde Sâdık el-Müeyyed Bey eğitimden şehirciliğe, fakir hacıların geri dönüş meselesinden liman ve demiryolu inşasına, asayişten temizliğe kadar oldukça geniş yelpazede çalışmalar yapmıştır. Söz konusu işler ayrı bir araştırmanın konusu olmakla birlikte, bu makalede odaklanılan şehrin su tedarik vasıtalarının çeşitlendirilmesi yönündeki yoğun çabalarında çeşitli sorunlarla yüzleşmesi gerekmiştir. Bu cümleden olarak öncelikle Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi’nin siyasî sebeplerle meseleye müdahalesi, daha sonra ise birtakım yerel aktörlerin ciddi engelleme girişimleriyle karşılaşmış, bu güçlerle giriştiği mücadelelerde belli bir başarı sağlamasına rağmen sağlık problemleri sebebiyle şehirden ayrılmak zorunda kalmıştı. Onun Cidde’den ayrılması ise girişimlerinin akamete uğramasına yol açtı.

Ömrü vefa etseydi, Sâdık Bey kuvvetle muhtemel Ayn-i Ferec Yüsr’ün inşasını tamamlamış olacaktı. Fakat bu membaın tek başına ancak belli bir ihtiyacı karşılayabileceği düşünülebilir. Her hâlükârda kaynak çeşitliliğinin sağlanması gerekiyordu. Öte yandan onun, daha kısa mesafedeki alternatiflere neden yönelmediği sorusu, tamamen kurumuş bir kaynak olan Ayn-ı Hamidî

60 Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 12, 29-31.

61 BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV]*, No. 227, Gömlek No. 249; BOA, *BEO*, No. 4004, Gömlek No. 300228; Kasım İzzeddin, *1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, 42; Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz’da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330), 4.

örneğinden hareketle cevaplandırılabilir. Her ne kadar Ayn-i Ferec Yüsr'ü onarmak hususunda Kasım İzzeddin Bey gibi konuya vâkıf kişiler bir imada bulunmasa da belki de hakikaten Monahan'ın dediği gibi yanlış yönlendirilmişti. Maalesef bu konuda ulaşılabilen kaynaklar daha kesin hükümlere varmamıza imkân tanımamaktadır. Bütün bu belirsizliklere rağmen, onun su tekelini elinde bulunduranlara karşı büyük bir mücadeleye giriştiği aşikârdır.

Sonuç olarak makalede Sâdık el-Müeyyed örneğinde çizilen tablo, imparatorluğun çöküş evresinde şehre gönderilen idarecilerin su sorununun çözümü noktasında umumiyetle samimi ve ciddi bir çaba içerisinde olduklarını gösterir. Fakat aynı zamanda bu tablo, gerek maddî imkânsızlıklar gerekse yerel ve –Mısır hıdivi örneğinde görüldüğü üzere– beynelmilel aktörlerin muhalefet ve müdahalesi gibi sebeplerle şehir halkı ve hacıların su muzâyakası konusundaki statükoyu, bir diğer ifadeyle mâkus talihlerini kırmalarının zorluğuna işaret etmektedir. Bunlara ilaveten, Osmanlı İmparatorluğu'nun ele alınan dönemde içinde bulunduğu siyasî ve mâlî buhranın, daha genel konuşulacak olursa müslüman coğrafyasının yaşadığı varoluşsal problemlerin, artık bu tür hayatî yatırımların revaçtan düşmesine ve mevcut girişimlerin de akim kalmasına sebebiyet verdiği savunulabilir.

Kaynakça

- Bilge, Mustafa L. "Cidde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/523-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- BL, British Library. *India Office Records and Private Papers [IOR]. L/PS/10/68, 275/692 [135v]; 324/692 [160r-163v]; 302/692 [149r].*
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bâbiâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 571, Gömlek No. 42805; No. 3697, Gömlek No. 277208; No. 3747, Gömlek No. 281012; No. 3758, Gömlek No. 281798; No. 4004, Gömlek No. 300228.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT]*. No. 841, Gömlek No. 6; No. 2351, Gömlek No. 106; No. 2617, Gömlek No. 43; No. 2673, Gömlek No. 93; No. 2738, Gömlek No. 36.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi [DH.MUİ]*. No. 59-2, Gömlek No. 27.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Mütenevvia [DH.MTV]*. No. 3, Gömlek No. 1; No. 14, Gömlek No. 6.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrâde Dahiliye [İ.DH]*. No. 411, Gömlek No. 27228; No. 1479, Gömlek No. 37; No. 1481, Gömlek No. 43.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 182, Gömlek No. 5453.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*. No. 227, Gömlek No. 249.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî [A.]MKT.MHM]*. No. 579, Gömlek No. 21.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Kamil Paşa Evrakı [Y.EE.KP]*. No. 33, Gömlek No. 3239.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*. No. 304, Gömlek No. 14; No. 313, Gömlek No. 69.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Müteferrik [Y.PRK.M]*. No. 4, Gömlek No. 14.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK.MYD]*. No. 26, Gömlek No. 104.
- Bostan, İdris. "Sâdık el-Müeyyed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Burckhardt, John Lewis. *Travels in Arabia*. 2 vols. London: Henry Colburn, 1829.
- Ciner, Osman. *El-Makdisi'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim İsmli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Demir, Uğur. "Haremeyn, Şam, Cidde, Habeş, Yemen, Hindistan ve Mısır ile İlgili Bir Takrir". *Osmanlı Araştırmaları* 43 (Haziran 2014), 301-339.
- Ekrem Reşad - Osman Ferid. 1327 Sene-i Maliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmânî: Üçüncü Sene. İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1327-1329.
- el-Ensârî, Abdülkuddüs. *Mevsûatü Târihi Medineti Cidde*. 2 Cilt. Cidde: Metâbiu'r-Ravza, 1980.
- Erken, Adil. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

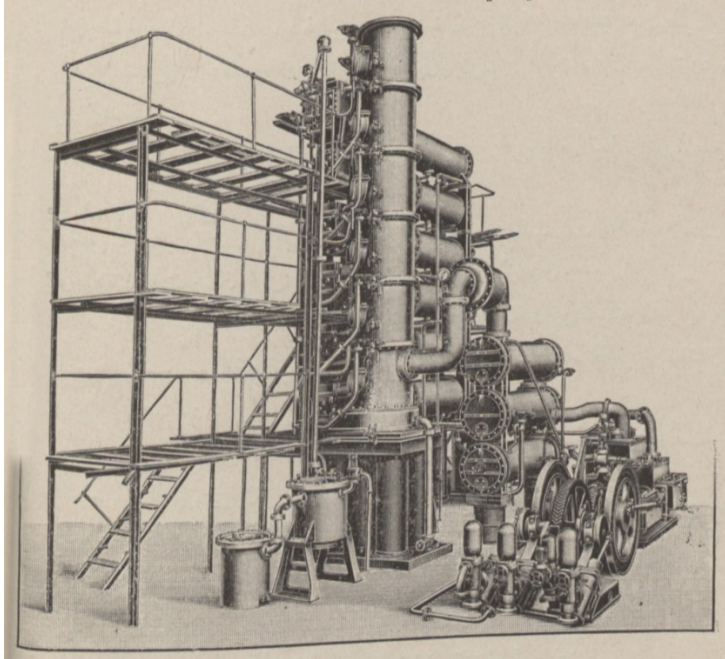
- Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini. 9. Cilt. haz. Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Eyüb Sabri Paşa. *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*. haz. Ömer Faruk Can – F. Zehra Can. ed. Göker İnan. 2 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Freitag, Ulrike. *A History of Jeddah: The Gate to Mecca in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Gül, Muammer. "İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı". *Bellefen* 70/259 (2006), 845–866.
- Güler, Mustafa. *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları ve Ehemiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- İbrahim Rifat Paşa. *Mir'âtü'l Haremeyn: Bir Generalin Hac Notları (Muhtasar)*. çev. Lütfullah Yavuz. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2010.
- İnan, Göker. "Tarih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 11-35. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5000393>
- Karaca, Ali. "II. Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yaverlik Kurumu". *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999: Kongreye Sunulan Bildiriler, (III. Cilt-III. Kısım)*. 1701–1739. Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Kasım İzzeddin. Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve İslahat-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328/1912.
- Kasım İzzeddin. Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve İslahat-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330/1914.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Kitab-ı Cihannümâ li-Kâtip Çelebi*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1145/1732-33.
- Kazem-zadeh, Hossein. *Relation d'un pèlerinage à la Mecque en 1910-1911*. Paris: Ernest Leroux, 1912.
- Kırat, Mevlüt. 1884 (H. 1301) *Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi (Transkripsiyon-Değerlendirme)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti". *100. Yılında Jön Türk Devrimi*. ed. Sina Akşin vd. 332–355. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Korkmaz, Mehmet. *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü. "Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklmeler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 147–166.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Sikâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Kütükoğlu, Bekir Sıdkı. "Cihannüma'ya Dair". *Bilgi: Aylık Meslekî Fikir Dergisi* 11/128 (1957), 10–12.
- L'Éclair, "Le Khédivé à la Mecque" (26 Aralık 1909), 3.
- L'Intransigeant, "Le khédivé d'Égypte négocie son indépendance" (10 Ekim 1908), 1.
- L'Intransigeant, "L'Égypte et la Turquie" (11 Ekim 1908), 1.
- Le Figaro, "Le pèlerinage du Khédivé" (24 Aralık 1909), 2.
- Low, Michael Christopher. "Ottoman Infrastructures of the Saudi Hydro-State: The Technopolitics of Pilgrimage and Potable Water in the Hijaz". *Comparative Studies in Society and History* 57/4 (2015), 942–974. <https://doi.org/10.1017/S0010417515000407>
- Mağribî, Muhammed Ali. A'lâmü'l-Hicâz fi'l-karnî'r-râbî' aşer li'l-hicre: 1301-1400 h., 1883-1980 m. 4 Cilt. Cidde: Tihame, 1990.
- Matrakçı Nasuh. Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târih-i Âl-i Osmân: Osmanlı Tarihi, 699-968/1299-1561 (İnceleme-Tenkitle Metin). haz. Göker İnan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ministère des affaires étrangères. Conférence sanitaire internationale de Paris, 10 octobre-3 décembre 1903: Procès-verbaux. Paris: Imprimerie nationale, 1904.
- Nour, Tariğ Mohamed. XVI. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Cidde. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Pétriât, Philippe. "Chapitre I. Faire du commerce à Djedda en 1850". *Le Négoce des Lieux saints : Négociants hadramis de Djedda, 1850-1950* (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2016). Erişim 3 Ekim 2020. <https://books.openedition.org/psorbonne/21831#tocto2n3>
- Sâdk el-Müeyyed. *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitinin Büyük Sahara'da Seyahati*. haz. H. Bostan – N. Omaç. giriş ve sunuş İdris Bostan. İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 3. Baskı, 2015.
- Söylemezoğlu, Süleyman Şefik. *Hicaz Seyahatnâmesi*. haz. Ahmet Çaycı – Bayram Ürekli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsü'l-A'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1889.
- Tekindağ, Şehabettin. "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri". *Tarih Dergisi* 30 (2011), 73–98.
- TNA, The National Archives. *Foreign Office [FO]*. No. 195/2350; No. 195/2376; No. 424/224; No. 685/3; No. 881/9811.
- Toy, Jean. *La réglementation de la défense sanitaire contre la peste, la choléra, et la fièvre jaune d'après la Convention de Paris, 1903*. Paris: J.-B. Baillière et fils, 1905.
- Türkmen, Zekeriya. "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri". *Erdem* 12/35 (2000), 567–591.
- Yılmaz, Ömer Faruk. *Osmanlı'nın Hicaz'da Deniz Suyu Arıtma Tesisleri Projesi*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2012.

Ekler

Ek 1. Cidde'de su satıcısı kadınlar. (Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Kartpostal Arşivi No: 27696)

Ek 2. Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından 1912'de Cidde'de kurulan su damıtma makinesi. (Kaynak: Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor: Hicaz'da Teşkilât ve Islahat-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330/1914), 40.)

Ek 3. Cidde'deki damıtma makinesinin ahaliye su dağıtımına mahsus mahalli. (Kaynak: Şehbâl, No. 92, 1 Mart 1330 (14 Mart 1914), 389.)